

Тележкіна О. О. Фразеологія поетичних творів Дмитра Павличка як складова фразеологічної системи української мови / О. О. Тележкіна // Філологічні трактати : науковий журнал. – Суми, 2011. – № 1. – Т. 3. – С. 68 – 73.

УДК 821.161.2-1.09:811.161.2*373.7

Фразеологія поетичних творів Дмитра Павличка як складова фразеологічної системи української мови

О. О. Тележкіна, доцент

У статті розглядається питання функціонування фразеологізмів у поетичних творах Д. Павличка. Автор доходить висновку, що фразеологічні одиниці, уживані у віршах Д. Павличка, є невід'ємною частиною фразеології сучасної української мови, оскільки засвідчується не лише вживання автором узуальних ФО, а й активне творення нових варіантів фразеологічних сполук, які можуть бути використані усіма носіями мови, оскільки мають узагальнений характер і вільно сприймаються поза текстом, в якому вони функціонували як образно-виражальна одиниця.

Ключові слова: поетична мова, складова фразеологічної системи української мови, узуальна фразеологічна одиниця, трансформована фразеологічна одиниця, способи трансформації, афористичні новотвори.

Фразеологізми – це образні засоби художності, що виявляють свій естетичний потенціал у поетичній мові. А поетична мова, на думку С. Я. Єрмоленко, визначається «як мова художньої літератури з її визначальною естетичною функцією і система мовно-виразових засобів, орієнтованих на досягнення стилістичного ефекту незвичного вживання вислову й естетизації загальнономовного словника» [1: 131]. Одним із компонентів поетичної мови є фразеологія творів художньої літератури. Функціонуванню фразеологізмів у поетичних і прозових творах присвятили дослідження В. С. Калашник, В. А. Папіш, В. Біценцова, Л. Л. Шестакова [2; 3; 4; 5]. Питанню функціонування фразеологічних одиниць у поетичних творах Д. Павличка та аналізу їх впливу на формування фразеологічної системи української мови до цього часу не було приділено належної уваги в українській мовознавчій науці, проте є необхідним. Що й підтверджує актуальність розв'язання окресленої лінгвостилістичної проблеми.

У цій розвідці ми ставимо за мету визначити рівень активності вживання узуальних фразеологічних одиниць і творення оказіональних стійких словосполук у поетичних творах Д. Павличка. У зв'язку з цим ставляться такі завдання: з'ясувати, які фразеологізми, вжиті Д. Павличком як художні прийоми, зафіксовані у «Фразеологічному словнику української мови» [6]; описати різновиди трансформацій, яких зазнають у віршах Д. Павличка узуальні фразеологізми; проаналізувати, які літературні цитати зазнали зміни у творах поета, а які вживаються у первісному вигляді; схарактеризувати авторські афористичні утворення.

У поетичних текстах різного тематичного наповнення Д. Павличко активно вживає узуальні фразеологічні одиниці, що виконують стилістично-увиразнювальну й естетично-художню функції. Із них у «Фразеологічному словнику української мови» [6] зафіксовані такі: брати / взяти на мушку (приціл) *кого, що* [6: 51]; братися / взятися за барки (за чуби, за петельки) [6: 58]; ні круть ані верть [6: 74]; виплакати (проплакати, сплакати) / виплакувати (сплакувати) очі [6: 98]; відійти (піти) / відходити (іти) у небуття [6: 121]; як (мов, ніби) з відра [6: 125]; що й казати [6: 361]; кривити рот (губи, уста) [6: 396]; купатися в золоті (в розкошах, в розкоші) [6: 405]; лізти (вилазити, пнутися, рватися) із шкури (з шкіри, з мочі) [6: 436]; лягти (полягти) трупом [6: 456]; очі беруться / взялися сном у *кого, кому, чий* [6: 598]; падати / впасти на коліна (навколішки, ниць) [6: 602]; на півслові [6: 630]; подавати (давати, простягати) / подати (дати, простягти) [братню, помічну] руку [допомоги] кому і без додатка [6: 658]; политий кров'ю [6: 669]; ні на п'ядь [6: 724]; розковувати /

розкувати слово (мову) [б: 752]; рука не піднімається (не здіймається, не підіймається, не підводиться, не зводиться) / не підніметься (не здійметься, не підведеться, не підійметься, не зведеться) [б: 765]; запеклося серце [б: 793]; хоч убий (убийте) [б: 909]; без упину (спину) [б: 915]; [чорні (важкі, грозові)] хмари збираються (згущуються, скупчуються, нависають) / зібралися (згустилися, скупчилися, нависли) над ким [б: 928].

Поетична мова, на думку В. С. Калашника [2: 16, 19], не лише використовує всі готові словесні ресурси літературної мови в їх естетичній спрямованості, а й формує структури фразеологічного й афористичного рівня. Учений наголошує на тому, що особливості індивідуально-авторських трансформацій у сфері фразеології визначаються загальним характером мовних змін, обумовлених мовною свободою мовців і комунікативно-експресивною спрямованістю мовлення. Художні трансформації узуальних фразеологізмів сприяють появі нових варіантів стійких сполук, а це засвідчує розвиток словесно-образної системи мови. Зазначаючи творчого переоосмислення, фразеологізми у видозміненій формі сприяють створенню нових емоційних і експресивних відтінків, роблячи поетичний твір стилістично більш виразним.

Як засвідчили спостереження, Д. Павличко активно удається до таких способів видозміни узуальних фразеологічних сполук:

1) розширення ФО додаванням нових компонентів:

а) *Забули пісню. Все в порядку.*

Про хатку дбали та про грядку.

І душі вам відформував

Змієподібний ріг достатку [7: 215] – у мові поширений фразеологізм *ріг достатку*; додавання прикметника *змієподібний* вказує, як впливає із контексту, на імовірний спосіб накопичення достатку – плазування;

б) *Та, коли з'явився звір,*

Вмент тиха зухвала

Спала з короля, і він

Дав швиденько драла [8: 398] – у словнику зафіксовано ФО *давати драла* [б: 205] із значенням «швидко тікати»; доповнення фразеологізму прислівником *швиденько* посилює вияв семантики цієї сполуки;

в) *Я вас люблю великою любов'ю,*

Бо добре знаю вашу міць і твердь,

Бо знаю, що за правду ви готові

Самі піти на муки і на смерть [9: 24] – у словнику зафіксовано фразеологізм *іти / піти на смерть* [б: 355] із значенням «віддати життя, умерти»; уведений у сполуку іменник *на муки* підкреслює гіркоту переживань ліричного героя;

Ти на стежці стоїш за крок від безодні,

Де при світлі не став би – дрижали б коліна.

Фіміам тобі курять кадила бензойні,

Та немає в них пахоців рідного сіна [7: 62] – в активно вживану стійку сполуку *курити фіміам* поет уводить додаткові компоненти, «осучаснює» його і цим досягає вищого вияву іронії і гіркоти від усвідомлення того, що відбувається;

2) заміна компонента ФО для увиразнення звучання:

а) *Я йду до хана і цокрок*

Лягати мушу ниць... [3: 17] – у словнику зафіксовано *падати / впасти на коліна (наколішки, ниць)* [2: 602] із значенням «підкорятися чий-небудь волі, чиемусь впливу»; заміна дієслова *падати* на дієслово *лягати*, як впливає із контексту (підданий змушений принижуватися перед ханом), ще більше підкреслює, якого приниження зазнає той, кому це доводиться робити;

б) *Тут владар Азії сидів,*

І золото, й сріблo

З далеких і близьких світів

До ніг йому текло [7: 17] – у словнику зафіксований варіант *пливти* (*іти, текти*) / *припливти до рук* (*у руки*) зі значенням «легко, без труднощів діставатися кому-небудь» [б: 647]; заміна *руки – ноги* сприяє створенню гострішого враження від усвідомлення принижень підданих (див. попередній приклад) і підкреслення величі правителя (бо припадали до ніг величного імператора);

в) *І біля нього ставлю я своє
Правдиве слово й сам встаю в глаголі,
Бо раб, що власне рабство пізнає,*

Уже не раб, а пан своєї долі [7: 14] – у словнику зафіксовано фразеологізм *господар (пан) становища*; заміна іменника *становище* на словосполучення *своя доля* дозволяє розширити початкове значення ФО «той, хто має можливість управляти чим-небудь на свій розсуд» до «той, хто сам визначає перебіг подій у своєму житті» (у вірші йдеться про раба, який усвідомив своє рабське становище і прагне волі);

3) модально-оцінювальні доповнення вставними словами:

а) *Задумався монгол, сів до книжок*

І вивчив, як то кажуть, назубок

Молитву [7: 12] – поширений у мові фразеологізм *вивчити назубок* автор доповнює вставною конструкцією *як то кажуть*, якою імовірно вказує на джерело інформації;

такий самий варіант доповнення спостерігаємо в уривку

б) *Бо не для мене був той пишний цвіт,*

Обсипались на інших пелюсточки...

Але не скаржусь, що на білий світ

Я народивсь, як кажуть, без сорочки [10: 146] – у словнику зафіксований варіант *народитися без сорочки* [б: 533];

4) скорочення компонентного складу ФО:

Меч у груди застромив

Батькові владика.

Мати вмерла від жалю,

А Василько — в люди [9: 398] – у цьому випадку спостерігаємо усічення фразеологізму *іти в люди*, що надає висловленню ще більшого драматизму;

5) поєднання синонімічної заміни компонента і порушення прийнятого порядку компонентів завдяки їх перестановці:

Теля покірне дві корови ссе.

Та це в життя науці ще не все:

Вгодованих бичків беруть на бойню.

Худіших доля на лужках пасе [8: 208] – у мові функціонує ФО покірне *телятко* *двох мамок ссе*; запропонована поетом варіант видозміни стійкої сполуки сприяє її більш виразному звучанню;

б) повна видозміна семантики:

а) унаслідок діалектного впливу і адаптації ФО до контексту:

Грїб горбатим не pomoже!

У кубловиську гнилім

Панська Польща сниться їм

Ще й od morza i do morza [10: 347] – у мові функціонує ФО горбатого могила виправить;

б) унаслідок адаптації ФО до поетичного тексту:

На володаря тоді

Сказь напала дика.

Меч у груди застромив

Батькові владика.

Мати вмерла від жалю,

*А Василько — в люди.
Думав, що свою біду
Вже не перебуде.*

*Залишилися йому
Туга і сопілка.
В полонину їх узяв,*

Де трудивсь, як бджілка [9: 398] – у мові зафіксований фразеологізм *перебути біду*; введення до його складу заперечної частки *не* і як наслідок – виникнення протилежного значення – і підсилювальної частки *вже* допомагають авторові передати увесь драматизм ситуації, що склалася в житті малого Василька.

У поетичних творах Д. Павличка набули значного поширення й літературні цитати афористичного характеру, які митець уводить у віршовий текст для підсилення ефекту сприйняття прочитаного:

1) у незміненому вигляді, як-от, фраза з Біблії у вірші, присвяченому Марії Заньковецькій:

*Безмежні ниви, чорні і студені,
Та з них вона, мов сонце навесні,
Видобувала кільчики ясні —
Пломіння людськості, що землю гріє, —
Благословенна ти в жонах, Маріє!* [10: 318];

2) піддає їх творчому переосмисленню, надаючи їм відтінку особистого сприйняття й нового авторського звучання:

а) перегук із рядками Т. Г. Шевченка:

*Але не скажуть автомати, —
Їх не цікавить взагалі, —
Чи буде син, чи буде мати,
Чи будуть люди на землі?!* [11: 49];
*Ти й сам хотів би бути в жертві,
Дволику приховавши суть,
Та вже встають живі і мертві,
І ненароджені встають* [7: 77];
*Я сам від себе відрікаюсь,
Бо серце сточує страма,
Сльозами злими обпікаюсь,
Караюсь, мучуся і каюсь*
В провинях тих, яких нема! [7: 99];

б) продовження мотиву І. Франка:
*Ні, я не буду плакати! Я родом
З тих, що лупають скелю кам'яну;
З моїм народом і з Твоїм народом
Я буду руйнувати ту стіну* [7: 51].

Крім цього, для збільшення сили емоційного звучання вірша силою свого таланту поет витворює вислови, які за своїм змістом можуть дорівнятися до афоризмів, оскільки в них звучать одвічні філософські питання:

а) *Молюсь до Тебе, Пане Боже,
Дай нам оточення вороже —
Бо не згуртує нас любов,
Якщо ненависть не pomoже* [7: 294];
б) *А я скажу вам правду, холої:
Ненависть краще, ніж любов фальшива!* [7: 76];
Вождів багато — рядових нема [7: 85];
в) *На цьому світі двічі ми живем,
До смерті — раз, а вдруге — як помрем.*

*Нести могильний камінь легше тому,
Хто звик трудитися під тягарем [7: 295].*

Усе сказане доводить, що фразеологічні одиниці, використані у поетичних творах Д. Павличка з метою художнього відтворення явищ, подій та осіб, виступають не лише як образно-виражальні одиниці у межах художнього твору, але й розширюють діапазон свого функціонування і можуть вільно сприйматися поза текстом-джерелом, оскільки мають узагальнений характер і можуть використовуватися усіма носіями мови. Це у свою чергу підтверджує думку про те, що фразеологізми поетичної мови Д. Павличка є «будівельним» матеріалом для розвитку фразеологічної системи української мови.

Продовженням розпочатого дослідження може бути більш детальний аналіз трансформованих фразеологізмів і визначення їх функцій, а також авторських афористичних новотворів, що дозволить зробити висновки про внесок Д. Павличка у збагачення поетичної мови.

АННОТАЦІЯ

Тележкіна Олеся Александровна, доцент, Национальный фармацевтический университет, г. Харьков. Фразеология поэтических произведений Дмитрия Павлычко как составляющая фразеологической системы украинского языка

В статье автор рассматривает вопрос функционирования фразеологизмов в поэтических произведениях Д. Павлычко и приходит к выводу о том, что фразеологические единицы, используемые в стихотворениях Д. Павлычко, являются частью фразеологии современного украинского языка, поскольку речь идет не только об употреблении автором узуальных ФЕ, но и об активном образовании новых вариантов фразеологических сочетаний, которые могут быть использованы всеми носителями языка, так как имеют обобщенный характер и свободно воспринимаются вне текста, в котором они функционировали в качестве образно-выразительных единиц.

Ключевые слова: поэтический язык, составляющая фразеологической системы украинского языка, узуальная фразеологическая единица, трансформированная фразеологическая единица, способы трансформации, афористические новобразования.

SUMMARY

Telezhkina Olesia Aleksandrovna, assistant professor, National University of Pharmacy, Kharkov. Phraseology of poetic works of Dmitry Palvychko as a constituent of phraseological system of Ukrainian language.

The article deals with the question of phraseology functioning in the poetic works of D. Palvychko. The author comes to conclusion that phraseological units used in poetry of D. Palvychko are a part of phraseology of modern Ukrainian language, since the matter concerns both the poet's use of existent PhU and active creation of new variants of phraseological combinations that can be used by all native speakers as they have generalized character and are freely perceived out of the text where they functioned as figurative expressive units.

Key words: poetic language, constituent of phraseological system of Ukrainian language, existent phraseological unit, transformed phraseological unit, transformation methods, gnomic neologisms.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
2. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови повоєнного періоду: Семантико-типологічний аспект: Автореферат дис. ... докт. філол. наук 10.02.02 /В. С. Калашник. – Дніпропетровськ, 1992. – 40 с.
3. Папіш В. А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатоукраїнських письменників (40–90 рр. ХХ ст.): Автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 /В. А. Папіш. – Ужгород, 2004. – 21 с.
4. Биценцова В. Фразеологические единицы русского языка в их системных отношениях (на материале трилогии К. Симонова «Живые и мертвые»): Автореферат дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 /В. Биценцова. – Воронеж, 1987. – 18 с.
5. Шестакова Л. Л. Лексика и фразеология, связанная с темой поэзии, в русской стихотворной речи II половины XVIII – XIX вв.: Автореферат дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 /Л. Л. Шестакова. – М., 1980. – 26 с.
6. Фразеологічний словник української мови: У двох книгах. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1. – С. 1–528; Кн. 2. – С. 529–982.
7. Павличко Д. Покаянні псалми /Д. В. Павличко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2009. – 880 с.
8. Павличко Д. Рубаї /Д. Павличко. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. – 248 с.

9. Павличко Д. Вибрані твори у 2 томах /Д. Павличко. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 2. – 480 с.
10. Павличко Д. Вибрані твори у 2 томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. – 520 с.
11. Павличко Д. Три строфи /Д. Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 128 с.